

УДК 37(092)

Олена Нікітіна,
аспірант кафедри педагогіки початкової
освіти та соціальної педагогіки
Кіровоградського державного педагогічного
Університету імені Володимира Винниченка

ДИДАКТИЧНІ ІДЕЇ Я. КОМЕНСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛО ФОРМУВАННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті розглядаються основні ідеї видатного чеського педагога Я. Коменського про навчання та організацію процесу навчання, а саме його думки з приводу колективного навчання, етапів навчання, важливості підготовки дитини до навчання в школі, а також їх місце в сучасних дослідженнях навчальної діяльності молодших школярів.

Ключові слова: навчання, розвиток, діяльність, навчальна діяльність, молодші школярі, теоретичне мислення, «Велика дидактика», педагог.

В статье рассматриваются основные идеи известного чешского педагога Я. Коменского об обучении и организации учебного процесса, а именно его мнение по поводу коллективного обучения, этапов обучения, важности подготовки ребенка, к обучению в школе, а также их значение в современных исследованиях учебной деятельности младших школьников.

Ключевые слова: учеба, развитие, деятельность, учебная деятельность, младшие школьники, теоретическое мышление, «Большая дидактика», педагог.

The basic ideas of outstanding Czech educationalist Komenskyi on training and organization of the learning process, namely his views on collective learning, stages of learning, the importance of prepairing children for school and their place in contemporary research of training activities younger pupils.

Key words: education, development, activity, educational activity, younger pupils, theoretical thinking, «The Great didactics», educationalist.

У числі важливих завдань, що постають перед системою освіти сьогодні, знаходиться проблема формування навчальної діяльності молодшого школяра, розвиток його як її активного суб'єкта. Особливою актуальністю відзначається формування повноцінної навчальної діяльності та пов'язаний з цим розвиток пізнавальної активності та самостійності школярів. З одного боку, під час навчального процесу учні здобувають нові знання, які розширюють їхній кругозір, з іншого – у процесі активної

навчальної діяльності розвиваються навчальні можливості учнів, завдяки яким вони можуть самостійно й творчо використовувати не лише наявні в них знання, а й шукати нові, задовольняти свої потреби в пізнанні, саморозвитку та самовдосконаленні.

Коли дослідники говорять про зміст навчальної діяльності, пов'язаної з теоретичними знаннями, то враховують історичну мінливість змісту та форм теоретичного мислення і теоретичних знань. Ті загальнокультурні вміння і навички, яких діти набували в стародавніх школах періоду античного і феодального суспільства, були результатом глибоких теоретичних пошуків і відкриттів свого часу, що знаходило вираження і в методиці навчання дітей. Проте, як зазначають учені, вже в античному світі існував такий рівень освіти, який сприяв подальшому розвитку теоретичного мислення у дітей і юнаків у процесі викладання характерних для того часу навчальних предметів, таких як: філософія, риторика, діалектика тощо. З часом виникло чимало дидактичних теорій, що послужили підґрунтям для створення традиційної дидактичної системи. Основоположною вважається дидактична теорія великого слов'янського педагога Я. Коменського (1592–1670), в якій навчання розглядалося, як особливий вид мистецтва.

Ідеї щодо взаємозв'язку навчання і розвитку молодших школярів у працях Я. Коменського знайшли відображення в історико-педагогічних дослідженнях О. Джуринського, М. Євтуха, В. Кларіна, О. Красновського та ін. Розвиток теорії навчальної діяльності розкривається у працях видатних радянських психологів-дослідників Л. Виготського, В. Давидова, Д. Ельконіна, Л. Занкова, Г. Костюка, А. Маркової, С. Рубінштейна та ін. Питання провідної ролі навчальної діяльності молодших школярів, як основи для розвитку пізнавальної сфери особистості, розкривається у працях вітчизняних педагогів Н. Бібік, О. Савченко та ін.

Мета статті: вивчення дидактичних ідей Я. Коменського та спроба встановити взаємозв'язок ідей педагога з основними положеннями сучасної теорії навчальної діяльності молодших школярів.

Як відомо, протягом XVII–XX ст. істотно змінювалися зміст і форми теоретичного мислення порівняно з античністю й середньовіччям. Розвиток дидактики й методики початкового навчання відбувався в минулі століття під значним впливом теорії емпіричного мислення. В результаті цього під час формування у дітей загальнокультурних умінь істотно знизилась роль теоретичного мислення, властивого представникам попередніх епох. Загальнокультурні вміння й навички за своїм змістом глибоко пов'язані з теоретичним мисленням, тому їх значення виявляється в різних способах навчання. Отже, за твердженням дослідників навчальна діяльність, хоча і в нерозгорнутій формі, вже була характерна для дітей, які навчалися у початковій школі епохи Відродження (XIV – початок XVII ст.) [1].

У своєму визначному творі «Велика дидактика» (1632 р.) Я. Коменський трактував цю науку як «загальне мистецтво всіх навчати всього». Саме він вперше спробував відшукати та систематизувати об'єктивні закономірності навчання та виховання. Загалом, педагогічну систему Я. Коменського можна представити як гуманістичну модель педагогічного процесу, метою якого є ціннісно-спрямований і повноцінний розвиток природних сил і здібностей людини, що зростає. Результатом педагогічного процесу педагог вважав досягнення вихованцем рівня його особистісного індивідуального розвитку, включаючи самосвідомість, потребу і здатність до подальшого саморозвитку, самоосвіти, самовиховання. Ця модель, на думку фахівців в галузі освіти, органічно вписується в сучасні напрямки гуманізації школи, які передбачають забезпечення вільного та всебічного розвитку особистості, а також її активної діяльності в житті суспільства та свідчить про універсальність педагогічних відкриттів Я. Коменського.

В час бурхливих соціальних змін, коли догматична система освіти стала неспроможною давати відповіді на питання, які поставали перед педагогікою, в умовах розвитку суспільства, змісту й системи освіти. Вперше на багато з них дав відповідь саме Я. Коменський. Педагог створив струнку систему загальної освіти, підняв питання про загальнодержавну школу, про організацію шкільної справи, про відповідність ступенів освіти віку людини, про навчання рідною мовою, про поєднання гуманітарної та науково-технічної загальної освіти, про класно-урочну систему, тощо [7, с. 10]. Дослідники зазначають, що, розробляючи дидактику як самостійну науку, Я. Коменський прийшов до ідеї об'єктивних закономірностей в галузі освіти і навчання, які повинні вивчатися на основі розкриття причинно-наслідкових зв'язків. Завдяки опорі на філософію і психологію, в основу своєї дидактики, як зазначають науковці, Я. Коменський поклав відому сьогодні концепцію про взаємозв'язок між навчанням і розвитком, про співвідношення між теорією пізнання і теорією навчання, а також встановив зв'язок етапів навчання з тими або іншими психологічними новоутвореннями, які він вважав характерними для вікових періодів розвитку дитини.

Педагог-гуманіст бачив абсолютне творіння природи у кожній особистості, відстоював її право на розвиток усіх своїх можливостей, надавав великого значення вихованню та навчанню, які повинні сформувати людей, здатних слугувати суспільству [7, с. 3–8]. Видатний педагог наголошував на тому, що за умови правильної організації навчально-виховного процесу кожна дитина здатна піднятися на найвищий щабель освітніх сходів. Вважаючи, що пізнання повинно приносити користь в практичному житті, Я. Коменський проголошував обов'язковість реального, суспільного навчання.

В епоху Я. Коменського вирішальними факторами у формуванні

особистості були зовнішні чинники, що формували її за своїми законами, незалежно від потенціалу самої особистості, від її активності та волі. Педагог же проголошує розуміння, волю і діяльність виховання основними складниками педагогічного процесу. Вважаючи, що дітям властива схильність до діяльності, видатний чеський педагог вбачав у її розвитку важливе завдання виховання. Як зазначав учений, це завдання може бути вирішене тільки за умови дотримання певної послідовності у навчанні: спочатку за допомогою почуттів діти повинні ознайомитися з навколишніми предметами та явищами, потім засвоїти образ оточуючого світу і, нарешті, навчитись активно діяти за допомогою рук та мовлення, спираючись на набуті знання, уміння та навички.

Аналізуючи педагогічну спадщину Я. Коменського, знаходимо, що педагог у свій час вказував на необхідність організації спілкування учнів у процесі навчання, на важливість їхньої взаємодії, тобто пропонував таку форму навчання, яку сьогодні називають колективною. Обґрунтовуючи значення подібної організації діяльності учнів, педагог зазначав, що «...всі одержують радість від наявності товариша по роботі...», спільна робота корисна, адже, працюючи разом, діти «...будуть збуджувати один одного і допомагати один одному, тим більше, що цей вік має своє особливе прагнення до змагання...» [3, с. 141]. Розглядаючи навчальний процес як діяльність, у якій учень, поряд з пошуком знань, їх засвоєнням, передає ці знання іншим, педагог зазначав, що ця передача реалізується завдяки взаємодопомозі школярів: «запитувати» – означає «звертатися за порадою з приводу невідомих речей до вчителя, до товариша, до книжки», а отже завдяки взаємному навчанню відбувається обмін засвоєними знаннями між учнями [3, с. 142].

Я. Коменський у своїй роботі «Велика дидактика» наголошував на тому, що у школах не організовують навчання так, щоб усе йшло послідовно і безпомилково. Так, наприклад, чотири типи шкіл, які пропонує облаштувати Я. Коменський, на наш погляд, співвідносяться з існуючими етапами розвитку та формування навчальної діяльності. Вони спрямовані на підготовку людини до активної діяльності в навколишньому середовищі, на розвиток вміння користуватися іншими предметами за допомогою мовлення і рук. Це підтверджує думку Я. Коменського про необхідність виховання всебічно розвиненої особистості. Реалізація принципу активності в навчанні має визначальне значення, так як навчання і розвиток мають діяльнісний характер, і від якості навчання як діяльності залежить результат навчання, розвитку та виховання школярів.

На думку дослідника О. Джуринського, формування знань, умінь і навичок, назване Я. Коменським «методом мистецтв», у системі «вчитель-учень, учень-вчитель» проходило через певну систему правил, які повинні застосовуватися правильно й розумно, закріплюватися багаточисельними

вправами. Він наводить приклад: «Поки хлопчик ще маленький, навчати його не можна, так як коріння пізнання лежить у нього ще глибоко. Навчати людину в старості досить пізно, адже пізнавальні здібності та пам'ять стають слабкими. У середньому віці навчати складно, адже дуже важко об'єднати розумову діяльність, що розпорошена по різних предметах. Отже, слід використовувати юний вік, поки сила життя та розуму знаходяться на підйомі; тоді усе сприймається легко та пускає глибоке коріння. Все, що підлягає вивченню, повинно бути розподілено у відповідності до віку людини так, щоб для вивчення пропонувалося тільки те, що є доступним для сприйняття в кожному конкретному віці [7, с. 48].

В педагогічних працях Я. Коменського («Велика Дидактика», «Пампедія», «Материнська школа») великого значення надається підготовці дітей до шкільного навчання. Цю проблему педагог розглядає за трьома основними напрямками: значення підготовки дітей до школи, ознаки готовності дітей до вступу в школу, форми й способи роботи вчителя й батьків з маленькими учнями. Значення підготовки дітей до шкільного навчання він вбачав у тому, щоб батьки завчасно налаштовували дітей на майбутнє навчання, не залякували дітей школою і, навпаки, не навіювали їм, що школа – місце веселощів та забав. Ознаками готовності дітей до школи (Материнська школа. Глава XI «Как долго следует держать детей в материнской школе») Я. А. Коменський вважає наступне: дитина засвоїла те, що їй потрібно знати в материнській школі; в ній помічена здатність до міркування та узагальнення, в ній пробуджене прагнення до подальшого навчання [4].

У процесі тривалих досліджень радянським ученим Д. Ельконіну, В. Давидову вдалося виокремити структурні компоненти навчальної діяльності: навчальні задачі; навчальні дії (аналіз, моделювання, пошук шляхів вирішення задачі від часткового до загального та від загального до часткового); контроль та оцінка. Важливого значення В. Давидов надавав такому поняттю як рефлексія – здатність учня аналізувати зміст своїх власних дій та отримані результати [2]. У своїй праці «Выход из школьных лабиринтов» (1657 р.) Я. Коменський розглядає чотири етапи навчання, що ґрунтуються на єдності законів природи та виховання: перший – автопсія (самостійне споглядання); другий – автопраксія (практичне здійснення); третій – автохресія (застосування здобутих знань, умінь та навичок у нових обставинах); четвертий – автолексія (самостійно аналізувати та пояснювати результати своєї діяльності) [5; 7, 9]. Аналіз структурних компонентів навчальної діяльності, які виділили радянські дослідники, та етапи навчання, запропоновані Я. Коменським, дають змогу відзначити їх спільні риси. Це дозволяє говорити про спробу видатного чеського педагога систематизувати той характерний для учня вид діяльності, який сьогодні ми називаємо навчальною.

Дослідниця Маркова А. в структуру навчальної діяльності включає навчальну задачу, навчальні дії, і, на відміну від В. Давидова та Д. Ельконіна, уточнює назви двох наступних компонентів – самоконтроль та самооцінка [8, с. 20–25]. На її думку, використання форм колективної та групової навчальної роботи є необхідною умовою повноцінного формування навчальної діяльності.

Критикуючи школу свого часу, Я. Коменський наголошує на тому, що помилку роблять ті наставники, які прагнуть вчити молодь шляхом заучування напам'ять, без ґрунтовного пояснення, розуміння учнями матеріалу. Педагог звертає увагу вчителів на те, що, насамперед, потрібно формувати розуміння речей, що пояснюються, по-друге, пам'ять, по-третє – мовлення та руки [7, с. 53]. Ідеї і думки видатного педагога знайшли своє втілення в розробці та вдосконаленні сучасних теорій навчання й розвитку (Д. Ельконіна, В. Давидова, А. Маркової та ін.). На думку представників нової педагогіки навчання повинно мати самостійний, природний, спонтанний характер. Його необхідно організовувати не шляхом викладу, заучування і відтворення готових знань, а у вигляді самостійних відкриттів. Учні отримують знання у ході власної спонтанної навчальної діяльності. У молодшому шкільному віці навчальна діяльність є провідною. Це діяльність учня, спрямована на засвоєння знань, які забезпечують його розумовий розвиток. Специфічною особливістю та мотивом навчальної діяльності людини є теоретичне ставлення до дійсності (В. Давидов). Суттєвою характеристикою власне навчальної задачі виступає оволодіння змістовими (теоретичними) узагальненими способами вирішення певного кола конкретно-практичних задач. Поставити перед учнем навчальну задачу – означає ввести його в ситуацію, що вимагає орієнтації на змістовий узагальнений спосіб її вирішення в усіх можливих конкретних варіантах умови [2, с. 19].

Відмінність навчальної діяльності від будь-якої іншої полягає в тому, що учень завжди входить у нову дійсність, поступово рухаючись від одного компонента до іншого, оволодіває кожним структурним елементом нової діяльності. Саме це, на думку дослідників, збагачує дитину, розвиває її психіку. У дітей, що приходять до 1 класу, цілісної її структури ще немає. Вона формується протягом декількох років, особливо інтенсивно в початкових класах. Щоб у молодших школярів формувалася повноцінна навчальна діяльність, вони повинні систематично вирішувати навчальні завдання. Головна їхня особливість полягає в тому, що вирішуючи їх, школяр шукає й знаходить загальний підхід до багатьох подібних завдань. Навчання має бути усвідомленим, аби виступати як активний пізнавальний процес, спрямований на вирішення учнями відповідних навчальних задач [8, с. 11].

Основним та кінцевим завданням процесу формування навчальної

діяльності радянський учений А. Маркова вважає становлення школяра як суб'єкта здійснюваної ним діяльності. Сформованість учня як суб'єкта навчальної діяльності означає, що школяр вміє аналізувати цю діяльність, виділяти в ній структурні компоненти, оцінювати та застосовувати її [6].

На думку Д. Ельконіна, у процесі навчальної діяльності дитина освоює знання й уміння, вироблені людством, але сама вона їх не змінює. Виявляється, що предметом зміни в навчальній діяльності є сам її суб'єкт, тобто учень. Звичайно, суб'єкт змінюється в будь-якій іншій діяльності, але ніде більше він не стає спеціальним предметом зміни. Саме суб'єкт навчальної діяльності ставить перед собою завдання змінитися в процесі її здійснення [9].

В процесі дослідження та розвитку концепції початкової діяльності досліджувалося й співвідношення теоретичного та творчого мислення учнів. Так, дослідниками було визначено, що теоретичне мислення – це активна позиція школяра під час оволодіння загальнонавчальним людським досвідом, аналізу навчального матеріалу та своєї діяльності. Творче мислення виникає на основі повноцінної навчальної діяльності й полягає у можливості формування, вдосконалення загальнонавчального досвіду, учень стає підготовленим до творчого сприйняття дійсності, він може змінювати, перебудовувати прийняті еталони у відповідності до своїх внутрішніх переконань. Вчені наголошували на необхідності врахування того, що мотивація є не лише передумовою навчальної діяльності, але й її результатом, новоутворенням. Так, повноцінне формування навчальної діяльності призводить до якісних змін як у мотиваційній сфері, так і у психічному розвитку дитини. Як зазначає А. Маркова, у дітей формуються такі новоутворення як теоретичне мислення, нові мотиви навчання (навчально-пізнавальні, самоосвіти, тощо). Результати проведених досліджень підтвердили те, що формування навчальної діяльності повинне бути цілеспрямованим та здійснюватися за постійної активної участі самого учня як суб'єкта цієї діяльності, аби відбувався повноцінний розумовий та моральний розвиток особистості школяра [8, с. 25–27].

Так, формування навчальної діяльності передбачає відпрацювання в учнів кожного її компоненту. Розуміння учнем навчальної задачі та здатність прийняти її, уміння самостійно ставити навчальні задачі, свідчить про готовність школяра до роботи та формування мотивів навчання. Здійснення активних навчальних дій та оволодіння способами цих дій ставить дитину в нову позицію по відношенню до навчального матеріалу, дає можливість оцінювати цей матеріал, вдосконалювати його [6; 8, с. 21–28].

Навчальний процес перебуває в постійній динаміці: він змінюється, вдосконалюється, про що свідчать сучасні дослідження. Вивчення проблеми навчальної діяльності ставить сучасних дослідників перед

необхідністю звернення до геніального доробку великого педагога, дидакта Я. Коменського. Його думки з приводу колективного навчання, етапів навчання, важливості підготовки дитини до навчання в школі посіли гідне місце в існуючих теоріях навчальної діяльності. Формування повноцінної навчальної діяльності сьогодні виступає першочерговим завданням початкової школи, вирішення якого є важливою умовою становлення молодшого школяра як високоінтелектуальної особистості, здатної до самонавчання та саморозвитку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Давыдов В. Проблемы развивающего обучения: Опыт теорет. и эксперим. психол. исследований / В. Давыдов ; АПН СССР. – М. : Педагогика, 1986. – 239 с.
2. Давыдов В. В. Развитие психики школьников в процессе учебной деятельности : сб. научн. тр. / В. В. Давыдов ; АПН СССР, НИИ общ.пед. псих. – М. : АПН СССР, 1983. – 154 с.
3. Коменский Я. Великая дидактика / Я. Коменский // Избранные пед. сочинения / под ред. А. Красновского. – М. : Учпедгиз, 1955. – 265 с.
4. Коменский Я. Материнская школа / Я. А. Коменский // Избранные педагогические сочинения : [перевод] : в 2 т. / Я. А. Коменский ; под ред. А. И. Пискунова и др. ; Акад. пед. наук СССР. – М. : Педагогика, 1982. – (Педагогическая библиотека / редкол. : М. И. Кондаков (пред.) и др.). Т. 1 / [сост.: Э. Д. Днепров и др.]. – 1982. – 655 с.
5. Коменский Я. Выход из школьных лабиринтов, или Дидактическая машина / Я. Коменский // Избранные педагогические сочинения : [перевод] : в 2 т. / Я. Коменский ; под ред. А. И. Пискунова и др. ; Акад. пед. наук СССР. – М. : Педагогика, 1982. – Т. 2 / [сост.: Э. Днепров и др.]. – 1982.
6. Маркова А. Формирование интереса к учению у школьников / А. Маркова. – М. : Педагогика, 1986. – 192 с.
7. Педагогическое наследие: Я. Коменский, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, И. Г. Песталоцци [текст] : научное издание / сост. В. Кларин, А. Джуринский. – М. : Педагогика, 1987. – 412 с.
8. Давыдов В. В. Формирование учебной деятельности школьников / В. В. Давыдов, А. Маркова, И. Ломпшер. – М. : Педагогика, 1982. – 216 с.
9. Эльконин Д. Избранные психологические труды / Д. Эльконин. – М. : Педагогика, 1989. – 560 с.